

Malatya Taşhoran Kilisesi Restorasyonu

Gökçek BOYRAZ

”

Malatya Taşhoran Kilisesi Restorasyonu*

Restoration of Malatya Taşhoran Church

Gökçek BOYRAZ**

Özet

Malatya Taşhoran Kilisesi, Yeşilyurt ilçesi, İlyas Mahallesi'nde bulunmaktadır. 19. yüzyılda yapılarak bugüne kadar ayakta kalmış olan yapı, geçirdiği süreç boyunca hem doğal afetlerden hem iklim şartlarından hem de insan eliyle yapılan tahribatlardan olumsuz yönde etkilenmiştir. Bütün bu olumsuzlukların giderilmesi ve yapının yaşamaya devam etmesi için öncelikle belgeleme çalışmaları, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmış ve restorasyon uygulaması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, Malatya Taşhoran Kilisesi'nin belgeleme, projelendirme ve uygulama safhaları ayrı ayrı ele alınmış ve uygulama sonrasında yapının durumu Venedik Tüzüğü ilkeleri üzerinden değerlendirilmiştir. Yapının yazılı literatürde yer bulması, bölgede restorasyonu yapılacak benzer yapı grupları için kaynak oluşturacaktır. Çalışma; literatür taraması, arşiv taraması, yapının ölçümlerinin yapılarak çizimlerinin dijital ortamda hazırlanması ve uygulama sürecinin takibi safhalarını içeren nitel ve nicel yöntemlere dayalı olarak yürütülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kilise, Restorasyon, Malatya, Taşhoran Kilisesi, Koruma

Abstract

Malatya Taşhoran Church is located in Yeşilyurt district, İlyas borough. The building, which was built in the 19th century and has survived until today, has been adversely affected by natural disasters, climatic conditions and anthropogenic degradations throughout the process. In order to eliminate all these negativities and to keep the building standing, first documentation studies, restitution and restoration projects were prepared and the restorations executed. In this study, the documentation, project design and implementation phases of Malatya Taşhoran Church were handled separately and the state of the building was evaluated on the principles of the Venice Charter after the implementation. Adding, the building in the written literature will be a source for similar building groups to be restored in the region. The study was carried out based on qualitative and quantitative methods, including the stages of literature review, archive scanning, measuring the building and making the drawings in digital environment and, following the implementation process.

Key Words: Church, Restoration, Malatya, Taşhoran Church, Conservation

Giriş

Kültürel miras varlığıyla oldukça zengin bir yapıya sahip olan Türkiye'deki her bir kent, kültürel ve doğal katmanlarından doğan farklı kimliklere sahiptir. Toplumların sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi veya dini belleklerinin fiziksel bir yansıması olan bu kültür varlıklarının yaşamaya devam etmesi ve bir tarihi belge

olarak saklanması, tüm birikim ve hafızanın gelecek nesillere aktarılması açısından önemlidir.

Bu önem, 18. yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinde, 19. yüzyıldan itibaren ise Türkiye'de fark edilmeye başlanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında dünya

* Geliş Tarihi: 07.10.2021- Kabul Tarihi: 18.02.2022

** Y. Mimar, Malatya Büyükşehir Belediyesi, Koruma Uygulama Denetim Bürosu İnönü Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, İnönü M. İnönü C. No:182 Malatya Büyükşehir Belediyesi Binası, B blok 8. Kat Yeşilyurt/Malatya, gokcekboyraz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1500-8801

şehirlerindeki yıkımlar ve büyük hasarlar, ülkeleri kültürel mirasın korunması konusunda uluslararası çözümler arama yoluna itmiştir. 1964 yılında Venedik'te toplanan 2. Uluslararası Tarihi Anıt Mimar ve Teknisyenleri Kongresi'nde kabul edilen Venedik Tüzüğü, koruma konusunda uluslararası ilişkilerin başlangıcı sayılır (Erder, 1977).

Venedik Tüzüğü'nde, anıtlar ve çevrelerine ek olarak kentsel ve kırsal alanların da koruma kapsamına dâhil olduğu ve koruma yapılırken her türlü bilim ve teknikten yararlanılması gerektiği ilkesi kabul edilmiştir (Venedik Tüzüğü, 1964). Türkiye bu tüzüğü 1967 yılında kabul etmiş ve 1973 yılında Eski Eserleri Koruma Kanunu ve 1983 yılında Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu hükümlerinde tüzüğün etkileri görülmüştür (Turgut, 2019).

Camiden kiliseye, külliyyeden manastıra, kervansaraydan köprülere kadar uzanan zengin bir yapı çeşitliliğine sahip olan Türkiye'nin en önemli konularından birisi, kültürel varlıkların korunması ve restorasyonudur. Koruma ve restorasyon çalışmaları sırasında yapıların yeniden kullanımı ve yapıya özgün tasarımına uygun bir işlev verilmesi, zaruri bir araç olarak görülmektedir (Zakar ve Eyüpgiller, 2020: s.44). Bugün cami, konut, otel gibi bazı yapılar orijinal kullanım şeklini korurken; tekke, kervansaray, manastır gibi yapılar ise zamanın şartlarına uygun olarak orijinal işlevini kaybetmiştir (Ahunbay, 2014: s.97). Rejim değişimi, mübadele gibi tarihte yaşanan olaylar veya cemaatlerin azalması gibi nedenlerle bazı dini yapılar da terk edilmiştir. 19. yüzyılda yaşanan siyasi olayların bir sonucu olarak Anadolu'da da pek çok kilise yapısı terk edilmiş, boş kalmış veya depo olarak kullanılmıştır. Günümüzde bu yapılar yeniden işlev verilerek kültürel amaçlı kullanılabilirler (Ahunbay, 2021: s.148).

Malatya ili, Yeşilyurt ilçesi sınırları içinde bulunan Taşhoran Kilisesi, 19. yüzyılda yapılmış bir Ermeni Kilisesi olup özgün işlevini kaybetmiştir. Yıllarca atıl kalmış ve insan eliyle tahribata uğramış olan yapının restorasyon uygulaması 2021 yılının Haziran ayında tamamlanmıştır. Bu çalışmanın amacı; Venedik Tüzüğü'nün 16. maddesinde tavsiye edildiği üzere, çalışmanın safhalarının ve çalışmaya ait raporların yayınlanmasını ve araştırmacıların bundan yararlanmasını sağlamaktır.

Malatya Taşhoran Kilisesi binası, yapıya ait rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri ve bu projelere ait raporlar ile Malatya KUDEB (Koruma Uygulama Denetim Bürosu) arşivi, çalışmanın ana materyalini oluşturmaktadır. Bunun yanında yazarın kendi yaptığı çizimler ve çektiği fotoğraflar da materyalin bir parçasıdır. Çalışmanın yöntemi, literatür taraması, arşiv taraması, yapının ölçümlerinin yapılarak çizimlerinin dijital ortamda hazırlanması ve uygulama sürecinin takibi safhalarını içermektedir. Tamamlanmış olan restorasyon uygulamasının değerlendirilmesi için günümüzde hala geçerliliğini koruyan Venedik Tüzüğü'nün maddelerinden yararlanılmıştır. Tüzüğün, tanım ve amacını içeren birinci, ikinci ve üçüncü maddeleri ve çalışma alanını kapsamayan Kazılar başlıklı 15. maddesi, restorasyonun değerlendirmesinde kullanılmamıştır.

Çalışmanın Tarihçe bölümünde, kilisenin yapısal olarak etkilendiği olaylar kronolojik olarak aktarılmıştır. Mimari Tanım bölümünde, yapı yerinde incelenerek mimari elemanlar tanımlanmış; ayrıca Anadolu'da aynı dönemde yapılmış olan Ermeni kiliseleri ile benzerlik ve farklılıkları değerlendirilmiştir. Rölöve Analizleri bölümünde, 2019 yılında rölövesi alınmış olan yapının o tarihteki durumu aktarılmış; Restitüsyon Çalışmaları bölümünde yapıya ait eski fotoğraflar, yapıdaki izler ve yazılı ve sözlü kaynaklardan gelen bilgiler ışığında kilise binasının özgün durumu okunmaya çalışılmıştır. Restorasyon Projesi ve Uygulaması bölümü, restorasyon projesi kararlarını ve uygulama safhalarını içerir. Sonuç bölümünde ise Venedik Tüzüğü (1964) üzerinden yapının restorasyonu irdelenmiştir.

1. Yapının Tarihçesi

Malatya İli, Yeşilyurt ilçesi, İlyas Mahallesi'nde bulunan Taşhoran Kilisesi, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 12.03.1977 tarih ve A-359 sayılı kararı ile birinci grup yapı olarak tescillenmiştir (Malatya KUDEB). 1878 yılında Rum bir mimar tarafından yapımına başlanan bu Ermeni Kilisesi binası, 1893 yılında tamamlanmıştır. Yapının orijinal adı Surp Yerrortutyun Kilisesi'dir. Ancak yapıldığı dönemden başlayarak ve yapı malzemesine bir atıf olarak, önceleri Taş Kilise günümüzde ise Taşhoran Kilisesi olarak anılmaktadır (Alboyacıyan, 2019: s.184).

Yapımı tamamlandıktan sonra, 1893 yılında, Malatya'da meydana gelen depremde kilisenin kubbesi büyük hasar görmüş ve ancak 1905 yılında onarımı tamamlanabilmiştir (Mildanoğlu, 2020). 1969 yılında meydana gelen bir yangında kubbesi tamamen çökmüştür (Şekil 1). Beden duvarları sağlam kalan yapının daha fazla zarar görmemesi için kapı ve pencere boşlukları moloz taş ile kapatılmış ve yapı bu haliyle 2013 yılına kadar gelmiştir (Bayar, 2013). 2013 yılında hazırlanan rölöveler ile restitüsyon ve restorasyon projeleri, Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından onaylanmış ve restorasyon uygulaması başlamıştır. Bu tarihte başlayan uygulama çeşitli sebeplerle yarım kalmış ve 2019 yılına kadar yapıda bir işlem yapılmamıştır. 2019 yılında yeniden projelendirilen kilise binasının restorasyon uygulaması Haziran 2021'de tamamlanmış ve yapı kültür ve sanat merkezi olarak kullanılmaya başlamıştır.

2. Mimari Tanım

Malatya Taşhoran Kilisesi, Yeşilyurt ilçesi, İlyas Mahallesi, Boztepe Caddesi'nde 1335 m²'lik bir köşe parselde konumlanmış, tek nefli, bazilika planlı bir kilisedir. 15,90 x 26,40 m ebatlarındaki taş yapının doğu cephesinde kutsal birliği betimlemek üzere, üç horanlı (apsiste bulunan bölümlerden her biri için kullanılan yerel isim) apsis, batı cephesinde ana giriş kapısı, kuzeyde ise yapıya dıştan eklenmiş bir vaftiz odası bulunmaktadır. Giriş kapısı dışında, kilisenin ana küntlesinin güney cephesinde iki adet, kuzey cephesinde bir adet, vaftiz odasının batı cephesinde bir adet olmak üzere toplam dört adet kapısı daha vardır (Şekil 2).

Batı cepheden girişte, üzerinde haç motifleri olan iki adet fil ayak bulunmakta ve ayakların varlığı, iç mekânda narteks bölümünü oluşturmaktadır. Bu alanın üstünde batı cephesi boyunca bir galeri katı bulunmaktadır. Girişteki iki adet kolonun tam karşısında, bema bölümünde, iki adet fil ayak bulunur. Bunun dışında, iç mekânda kalan taşıyıcı ayaklar kuzey ve güney cephedeki duvarlara gömülü olduğundan yan nefler oluşmamış ve naos bölümü görkemli bir hacme dönüşmüştür.

Taşhoran Kilisesi'nde taşıyıcı sistem, 2'si girişte (batı cephesi), 2'si bemade olmak üzere 4 fil ayak ve 4 tanesinde kuzey ve güney duvarların içine yerleştirilmiş olan toplam 8 adet ayağın üstüne oturur.

Sekizgen bir forma oturan sivri kemerler ve tamburlar yapının taşıyıcı sistemini oluşturur (Şekil 3). Taşıyıcı sistemden kubbeye geçiş, 12 kenarlı bir taş kasnak ile sağlanmıştır. Yaklaşık 3,5 m yükseklikteki taş kasnak, plan düzleminde eliptik bir form oluşturur ve kubbeyi taşır. Kubbe kasnağı hizasında yerleştirilmiş olan 12 adet şevli pencere, iç mekânın güçlü bir şekilde aydınlatılmasını sağlar.

Kilisenin bema bölümü, zemin kotundan yüksekte yer almakta olup bemanın ön kısmı bitkisel oyma bezemelere sahip taş bloklar ile süslenmiştir. Bemanın her iki yanında simetrik olarak bulunan pastoforion bölümlerinden üst kattaki odalara çıkışı sağlayan taş basamaklar simetrik olarak yerleştirilmiştir.

Kilise yapısının kuzeyinde bulunan vaftiz odası, 5,53 x 10,73 m ebatlarında, tepe pencereleri ile aydınlanan bir mekândır. Doğu cephesinde sunak, kuzey cephesinde ise vaftiz havuzunun yerleştirildiği kemerli nişler bulunmaktadır. Odanın güneyindeki kapı ile kilise binasının naos bölümüne ulaşım sağlanırken, batı cephede bulunan basık kemerli kapı dış mekâna açılmaktadır. Ana kilise binasına göre daha düşük bir yüksekliğe sahip olan vaftiz odasının örtü sistemi taş tonozdur (Şekil 4). Vaftiz odasındaki tüm pencereler, cephelere tepe penceresi şeklinde yerleştirilmiştir.

Cephe özellikleri bakımından sade bir yapı olan Taşhoran Kilisesi'nin tüm cephelerini çevreleyen taş silme hizasında yüksekliği 10,50 m, taş kasnak hizasında yüksekliği ise 14,60 m'dir. Taş silme hizasında; güney, kuzey ve doğu cephelerde 8 adet, vaftiz odasının kuzey cephesinde de 2 adet olmak üzere toplam 10 adet taş çörtlen bulunur. En gösterişli cephe olan batı cephede (Şekil 5) bulunan ana kapı, cepheye simetrik olarak yerleştirilmiş mermer bir portalde yer alır ve basık kemerlidir. Kilise'nin batı cephesinde bulunan ana giriş kapısının her iki yanında, kemerli nişlere oturtulmuş birer adet dikdörtgen pencere bulunur. Kapının üstünde, kısmen tahrip olmuş bir kitabe bulunmaktadır. Bu cephede, galeri katı hizasında cepheye simetrik olarak yerleştirilmiş 3 adet sivri kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır (Şekil 5).

Kuzey ve güney cepheler, kapı-pencere düzeni açısından birbirinin tam simetriği olup bu simetriyi bozan tek şey kuzey cephede bulunan vaftiz odasıdır. Güney cephede dış mekâna açılan 2 adet basık kemerli kapı, 2'si zemin kat ve 3'ü de galeri katı kotunda

olmak üzere 5 adet pencere bulunur. Kuzey cephedeki 2 kapıdan birisi dış mekâna diğeri ize vaftiz odasına açılır. Doğu cephede üç bölmeli apsisi aydınlatan 3 tepe penceresi, galeriye çıkan basamakları aydınlatan 2 tepe penceresi olmak üzere toplam 5 adet pencere bulunur. Tüm cephelerdeki en önemli süsleme özelliği, kubbeyi taşıyan taş kasnakta bulunan, pencerelerin yerleştirildiği kemerli nişlerdir.

Taşhoran (Surp Yerrortutyun) Kilisesi dışında Malatya şehir merkezinde Surp Harutyun ve Surp Asvazdazdin kiliseleri ve merkeze yaklaşık 9 km uzaklıkta Venk Şapeli bulunmaktadır. Surp Harutyun Kilisesi, 2013 yılında yapılmış, modern mimari özellikleri taşıyan ve bugün de kilise olarak kullanılan bir yapıdır. Surp Asvazdazdin Kilisesi, taşınmaz kültür varlığı olup kaburgalı tonoz örtü sistemi ile örtülmüş, üç nefli bir plana sahiptir ve günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. Venk Şapeli, tek apsisli, tek nefli bir yapı olarak tonoz örtü ile örtülmüştür (Tablo 1). Taşhoran Kilisesi dışında Malatya merkezde bulunan tescilli Ermeni kiliseleri 17. yüzyıldan kalma olduğu için, mimari karşılaştırma çalışmalarında değerlendirilememiştir.

Taşhoran Kilisesi'nin mimari anlamda karşılaştırma çalışmasının yapılabilmesi için 19. yüzyıl Ermeni kiliseleri ile ilgili yapılmış olan bilimsel çalışmalardan farklı bölgelerde yer alan bazilika planlı 6 adet kilise değerlendirilmiştir (Tablo 2). Kiliselerin plan özellikleri incelendiğinde, Eskişehir'de bulunan Sivrihisar Kilisesi, Sivas'ta bulunan Çepni Kilisesi, Gaziantep'te bulunan Surp Bedros Kilisesi, Şanlıurfa'da bulunan Fırfırlı Kilise ve Kayseri'de bulunan Endürlük Kilisesi'nin naos bölümlerinde taşıyıcı ayaklar yer almakta olup orta nef ve yan nefler oluşmuştur. Erzincan'da bulunan Değirmenliköy Kilisesi ise tek nefli, tek apsisli olarak inşa edilmiştir. İncelenen kiliseler içinde, Çepni Kilisesi ve Değirmenliköy Kilisesi'nde, tonoz örtü sistemi; bunun dışındaki diğer dört kilisede ise kubbe ve tonoz örtü sistemi birlikte kullanılmıştır.

Vaftiz, dua ve hazırlık işlerinin yapıldığı vaftiz odası veya şapeller (Büyükmihçi, Kozlu, Kılıç ve Karahan, 2015) Çepni ve Sivrihisar kiliselerinde kuzeyde ve güneyde olmak üzere iki adet, Gaziantep Surp Bedros Kilisesi'nde bir adet bulunur. İncelenen diğer kilise örneklerinde bu odalara rastlanmaz. İncelenen örnekler içinde plan özellikleri yönünden farklı olarak, Endürlük

Kilisesi'nde narteks bölümü, batı cephede yarı açık bir mekân özelliği gösterir. Bu özellik, kilise binasının cephesine de hareket getirmiştir. Bunun dışındaki diğer beş kilisede narteks ve galeri katı bölümleri bulunmaz.

Farklı bölgelerde yapılmış olan aynı dönem kiliseleri içinde Taşhoran Kilisesi'nde naos bölümünde neflerin oluşmayışı, galeri katının ve bu katın altında, iç mekânda oluşan narteks bölümünün varlığı yapıda farklılaşan plan özellikleri olarak belirtilebilir.

3. Rölöve Analizleri

Kilise yapısının tüm projeleri Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu'nun 660 sayılı ilke kararı çerçevesinde hazırlanmıştır (Şekil 6, 7). Kilise binasının mevcut durumunu belgelemek üzere el ve total station ölçüm cihazı ile mimari ölçümler yapılmıştır. Rölöve çizimleri hazırlanırken 2013 yılında onaylanmış olan rölöveler altlık olarak kullanılmıştır. Geçen altı yıllık süreçte, yarım kalmış olan restorasyon uygulaması ile yapılan işler ve yapının gördüğü hasar tespit edilmiştir. Yapının yakın çevresinin halihazırını alınırken, yersel ölçüm yöntemi kullanılmıştır.

Yapının bulunduğu köşe parselin çevresi, beton bahçe duvarı ve üzeri ferforje korkuluk ile çevrilmiştir. Binanın kuzeybatı köşesinde, bahçede hafriyat atıkları bulunmaktadır. Zamanla oluşan dolgudan dolayı kilisenin zemin giriş kotu gömülü kalmıştır (Şekil 8). Kilisenin batı cephesinde bulunan ana girişi, geçici ahşap bir kapıyla; onun dışında kalan dört kapı ise sac malzeme ile kapatılmıştır. Batı cephede bulunan geniş açıklıklı üç büyük pencere tüf taşı ile dolgu yapılmıştır. Diğer cephelerde ve kubbe kasnağında bulunan bazı pencerelerde demir parmaklıklar eksiktir. Yapının çevresinde ve üst örtü kısımlarında istenmeyen bitkilenmeler oluşmuştur. Tarihçe bölümünde de değinildiği gibi yapının kubbesi tamamen yok olmuştur (Şekil 8).

Yapının içinde daha önce başlanmış olan uygulamadan kalma ahşap bir iskele ve zeminde hafriyatlar bulunmaktadır. Zemin döşemesinde herhangi bir kaplama izi yoktur. Narteks bölümünün üstünde bulunan asma kat tamamen yok olmuştur. Batı, kuzey ve güney duvarlarda asma katın taşıyıcılarının oturduğu yuvalar, asma kat hakkında bilgi vermektedir. İç mekânda ana giriş kapısının üstünden (iç batı cephe)

başlayan ve birinci kat seviyesine kadar giden derin bir duvar çatlağı oluşmuştur (Şekil 9c, d). Benzer çatlaklar iç güney cephede de bulunmaktadır (Şekil 9 a, b, e). 2014 yılında hazırlanan statik raporlar ve sondaj çalışmaları ile bu durumun zemindeki su seviyesinden kaynaklı olduğu tespit edilerek zemin güçlendirme projesi (jet-grout) hazırlanmıştır (Malatya Büyükşehir Belediyesi).

Naos mekânından bemaya geçişteki bitkisel işlemeli taş bloklar tahrip edilmiştir (Şekil 10). Yine apsisin sol bölümünde (pastoforion) zeminde insan eli ile yapılmış bir tahribat bulunur. Bu tahribattan yapının altında da bir mekân olduğu sonucuna varılmış, içinin ölçüleri alınarak rölöveye işlenmiş fakat kullanım amacı belirlenememiştir. Yerel deyiş ile horan olarak adlandırılan apsideki taş kemerli bölmelerde, beyaz ve mavi renkli sıva izleri bulunmaktadır (Şekil 11). Ancak bu sıvaların orijinal görüntüsüne ulaşılamamıştır. Yan apsilerden üst katta bulunan odalara çıkışı sağlayan taş basamakların bir kısmı eksilmiştir. Birinci katta bulunan odaların zemininde herhangi bir kaplama izi bulunamamış olup ana mekâna bakan galerilerde herhangi bir korkuluk bulunmamaktadır.

Yapının ana mekânından vaftiz odasına geçen kapının oturduğu sivri kemerli taş portalde, büyük ölçüde insan tahribatı bulunmaktadır (Şekil 12). Vaftiz odasının tonoz üst örtüsündeki sıvalar yangın sonrası kararmıştır. Bu mekânın kuzey cephesinde bulunan vaftiz havuzu ve doğu cephesinde bulunan sunak nişi tamamen tahrip edilmiştir (Şekil 13).

3. Restitüsyon Çalışmaları

Taşhoran Kilisesi'ni restitüe etmek için benzer dönem yapıları ile karşılaştırma yapılmış; yapı üzerindeki izler, eski fotoğraflar, sözlü ve yazılı kaynaklar kullanılmıştır. Yapıdaki en önemli eksiklik olan kubbenin yıkılmadan önce içerden ve dışardan çekilmiş fotoğraflarına ulaşılmıştır. Yapıya ait en eski fotoğraf 1913 yılına ait olup (Şekil 14) bu fotoğraftan kubbeye ve yapının genel durumuna ait bir fikir geliştirilmiştir. Fotoğraftan anlaşıldığı üzere kubbenin üst örtüsü sıva tabakası ile kaplanmıştır. Kubbenin içine ait fotoğraflarda ise; merkezde burgu motifi ile başlayan sekiz adet demet ve onu izleyen sekiz adet kanatlı uzun saçlı ve el ele tutuşmuş kadın (azize) figürlü bezeme bulunduğu görülmüştür (Şekil 15). Kiliseye ait eski fotoğraflardan kubbenin taşıyıcı malzemesi hakkında

fikir verecek ayrıntılara ulaşılamamıştır. Mahallede yaşayan ve yapının özgün halini gören kullanıcılar ile sözlü kaynak kapsamında yapılan görüşmelerde ve dönem yapılarıyla karşılaştırma sonucu kubbenin taş olduğuna karar verilmiş ve restitüsyon projesine işlenmiştir ancak projelerin çizim ve onay süreci tamamlandıktan sonra Türkçe baskısı yapılmış olan Alboyacıyan'ın Malatya Ermenileri kitabında kubbenin ahşap olduğundan bahsedildiği tespit edilmiştir (Alboyacıyan, 2020: s.183-184). Anılara dayalı bir anlatım gerçekleştiği için bu kitap da sözlü kaynak kapsamında değerlendirilmektedir.

1913 tarihli fotoğraftan anlaşıldığı üzere yapının giriş cephesi olan batı cephede ve güney cephede günümüze ulaşmayan bazı yapılanmalar vardır. Karşılaştırma çalışmalarından yola çıkarak batı cephede bulunan sundurma ve yapının çevresinde oluşan kerpiç yapılaşmanın kilisenin özgün yapısı ile uyumadığı düşünülmektedir. Restitüsyon projesinde batı cephede galeri katı hizasında bulunan sivri kemerli pencerelerdeki duvar dolgusu, mimari gereklilikten dolayı boşaltılmıştır. Sözlü kaynaklardan gelen bilgiler ışığında bu dolguların, dönemin kısıtlı ekonomik koşullarından kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

Kubbenin iç fotoğrafları dışında yapının içine ait başka bir fotoğrafa ulaşılamamıştır. İç mekânda; batı, güney ve kuzey duvarlarda, galeri katı döşeme hizasında bulunan delikler, burada bir taşıyıcı sistemin varlığına işaret etmiştir. Yapıdan gelen izler ile yapının kullanıcılarından gelen sözlü bilgiler ışığında, burada kadın mahfili olarak kullanılan bir galeri katının bulunduğu tespit edilmiştir.

Apsiste bulunan horan bölümünde tespit edilen mavi ve beyaz renkli sıva kalıntılarından burada bir bezeme olduğu kanısına varılmış ancak ne eski fotoğraflardan ne de sözlü kaynaklardan bezeme hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Yapının içine ait kubbe fotoğrafı dışında bir fotoğrafa ulaşılamamıştır ancak narteks bölümünde batı, güney ve kuzey duvarlarda birinci kat hizasında bulunan delikler, burada bir taşıyıcı sistemin varlığına işaret etmiştir. Kilise mimarisi incelendiğinde ve yapıyı tahrip olmadan önce gören Ermeni vatandaşların verdiği sözlü bilgiler ışığında, narteksin üstünde ahşap taşıyıcılı bir asma kat olduğu kanaatine varılmıştır. Bunun dışındaki restitüsyon bulguları yapıdaki izlerden yararlanılarak elde edilmiştir.

4. Restorasyon Projesi ve Uygulaması

Restorasyon projeleri hazırlanırken, Taşhoran Kilisesi'nin kültürel olarak özgünlüğünün korunması temel ilke olarak alınmıştır. Çeşitli toplumsal ve kültürel değişimlerden dolayı özgün işlevini kaybetmiş olan yapıya, yeni işlev verilmesi kararı alınmış ve Venedik Tüzüğü'nün 5. maddesi uyarınca, toplumsal amaç için kullanım hedeflenmiştir. Kilise binasına cephede ve planda herhangi bir çağdaş ek gerektirmeyen ve tüm toplumun kullanımına açık olan Kültür Merkezi işlevi verilmiştir (Şekil 16). Naos bölümünde neflerin olmayışı, ana mekânı hem sergi holü hem de oturma düzeni için elverişli hale getirmektedir. Özgün bema bölümü, sahne; kuzeyde bulunan vaftiz odası, hazırlık odası ve pastoforion bölümlerinin üstünde oluşan odalardan birisi teknik oda, diğeri de büro olarak kullanılmıştır. Kültür merkezi olarak kullanılacak yapının, yapıyla bağ kurmuş olan Ermeni vatandaşlara özel günlerde ibadet hizmeti vermesi için sahne bölümünde sunakların yapılması uygun görülmüştür (Şekil 17). Bu sebeple sahne kısmı daralacağından, kültürel kullanımlar için portatif sahne önerilmiştir.

Binaya hizmet edecek olan kafe, tuvaletler ve trafo gibi yapılar için bağımsız bir ek bina yapılmıştır. Bu bağımsız birim oluşturulurken yapının arsasının yetersizliği göz önüne alınarak harita uygulama işlemleriyle yanda bulunan parsel de arsaya dâhil edilmiştir. Böylece hem kilise için bir peyzaj alanı ortaya çıkmış hem de ek binanın kilisenin mimari bütünlüğünü etkilemeyeceği bir alana yerleştirilmesi mümkün olmuştur (Şekil 18).

Restorasyon uygulamalarına öncelikle yapının içinde ve dışında bulunan hafriyatın ve eskiden kalma ahşap iskenenin kaldırılması ile başlanmıştır. Hafriyat çalışmaları sırasında nitelikli olabileceği düşünülen taşlar bulunmuş ancak yapı ile taşlar arasında bağ kurulamamış; kilise binasına ait olmayan, devşirilmiş taşlar olduğu kanaatine varılmıştır. Dış mekândaki hafriyat çalışmaları ile gerçek zemin kotuna ulaşılmış ve ana giriş kapısının eşiği ortaya çıkarılmıştır. Bulunan kot sayesinde iç mekân kotları belirlenmiştir.

Restorasyon projelerinde zemin dayanımını artırmak için kullanılan en yaygın yöntemlerden birisi olan jet-grout sistemi ile bina duvarları boyunca zemine içten ve dıştan belli çap ve derinlikte delikler açılarak bu deliklerden yüksek basınç altında özel karışım

harçlar gönderilmektedir. Bu çağdaş teknik sayesinde yapıya zeminden gelen su itilmekte ve temelde düşey taşıyıcılar oluşturulmaktadır (Zakar ve Eyüpgiller, 2020: s.57). Taşhoran Kilisesi'nde 2014 yılında yapılmış olan sondaj ve statik raporlar neticesinde hazırlanan jet grout projesi uygulamaya sokulmuş ve zemin güçlendirmesi yapılmıştır (Şekil 19-20). Böylece hasar analizleri esnasında karşılaşılan iç batı cephe ve iç güney cephedeki çatlakların kaynağı durdurulmuştur.

Zeminde ve duvarda gerekli güçlendirme işlemlerinden sonra yapının eksilen bölümlerinin bütünleşmesi başlamıştır. Bu kapsamda, kasnağa oturan kubbe yeniden yapılmıştır. 2014 yılında hazırlanan statik raporda (Karaton, 2014), kubbe kasnağının taş bir kubbeyi taşımakta zorlanacağı ifade edilmiştir. Bu rapora dayanarak ve malzeme hafifliği dikkate alınarak kubbenin ana karkasında çelik malzeme kullanılmıştır. Kubbenin dışı kurşun; içi ise gerekli karkas ve bağdadi teknik yapıldıktan sonra horasan sıva ile kaplanmıştır. Yapıda bütünlünen bir diğer bölüm ise narteksin üstünde bulunan ve tamamen yok olan asma kattır. Rölöve çalışmaları sırasında batı, kuzey ve güney duvarlarda tespit edilen, taşıyıcıların oturduğu oyuklar dikkate alınarak çelik taşıyıcı bir döşeme ve merdiven sistemi oluşturulmak suretiyle galeri katı döşemesi yapılmıştır (Şekil 21).

Kilisenin sahne bölümünde bulunan bitkisel oymalı taş blokların eksik olan kısımlarının Malatya Müzesi'nde bulunduğu sözlü kaynaklar tarafından belirtilmiş, yerinde yapılan tespitlerde taş blokların rengi, ölçüleri ve bezemesi tam olarak uyumuş ve uygulamada kullanılması kararı alınmıştır. Apsis bölümünün kemerlerinde bulunan sıva kalıntıları özgün hali ile bırakılmıştır. Apsisin iki yanındaki odalara çıkan taş basamaklardaki eksiklikler, doğal taş malzeme ile tamamlanmıştır. Galeri katında bulunan odalar ise demir çerçeveli, lamine cam bir duvar ile ana mekândan ayrılmıştır. Bu cam duvarlar yapının özgün halinde olmadığından, iç mekân algısını bozmamak adına, çerçevesinde bölümlenme yapılmamıştır (Şekil 17).

Cepheleri etkileyen en önemli değişiklik batı cephede gerçekleştirilmiştir. Giriş kapısının üstünde bulunan geniş açıklıklı üç penceredeki tuf dolgular boşaltılmış ve olabilecek en az bölünme ile demir çerçeveli pencereler yapılmıştır. Geniş cam yüzeylerden dolayı pencerelerde lamine cam malzeme kullanılmıştır.

Binada bunun dışındaki tüm pencereler ahşap doğrama yapılmış ve demir parmaklığı eksik olan pencerelerde parmaklıklar tamamlanmıştır. Ana giriş kapısı, ahşap kasa ve ahşap kanat; yan cephelerde bulunan diğer kapılar ise ahşap kanat üzeri sac kaplama yapılmıştır.

Geniş bir iç hacme sahip olan yapının ısıtma sisteminin, hem yapının özgün duvarlarına zarar verebileceği hem de dış ünitelerin cephe bütünlüğünü bozacağı düşüncesi ile restorasyon projesinde iklimlendirme sistemleri düşünülmemiştir. Binanın elektrik projelerinde ise en az müdahale yolu tercih edilmiş, elektrik tesisatı duvar yüzeyinden galvanizli çelik borularla geçirilmiş ve yapıya dağıtılmıştır. Özgün kullanım döneminde kandiller ile aydınlatıldığı düşünülen yapının günümüz kullanımına hizmet verebilmesi için duvar aplikleri ve wallwasher tekniği kullanılmıştır (Şekil 22).

Sonuç

Taşhoran Kilisesi, Malatya'da ayakta kalabilmiş az sayıdaki kilise yapısından biridir. Bu sebeple restorasyonunun yapılarak yeniden kullanıma açılması, hem kent kimliği hem de tarihten gelen teknik bilgilerin somut örneği olması açısından önemlidir. 2021 yılında restorasyonu tamamlanarak kullanıma açılan bina, Kültür Merkezi işlevi görmekte ve bugün çeşitli kültürel etkinliklere sahne olmaktadır. Malatya kentinin kültürel çeşitliliğinin bir simgesi olarak açılışından sonra Ermeni cemaat tarafından gerçekleştirilen dini tören de kentin tarihinden gelen kimliğine bir katkı sunmaktadır (Şekil 23).

Taşhoran Kilisesi'nin restorasyon süreci Venedik Tüzüğü (Venedik Tüzüğü, 1964) açısından irdelendiğinde; genel anlamda tüzük ile uyumlu olduğu görülmüştür. 3. maddede belirtildiği gibi yapının tarihi belge niteliği dikkate alınmış, kütleli olarak yapıya bir yük bindirilmemiş ve özgün hali korunmuştur. Aynı zamanda döneminin malzeme bilgilerinin bir belgesi olarak horan bölümünde bulunan sıvalar orijinal hali ile bırakılmıştır.

Madde 4'te belirtilen yapının sürekliliğinin sağlanması için yapıya Kültür Merkezi işlevi verilmiş, bu yönde tefriş düzenlemeleri yapılmış, kullanımı sırasında şehrin kültürel çeşitliliğini kucaklayacak faaliyetlere izin verilmiştir.

Tüzüğün 5. maddesinde değinildiği gibi; işlev için planın özgün mekân düzenine dokunulmamış, sadece işlevsel gereklilikten dolayı horan bölümünün birinci kat hizasındaki odalarda cam ile kapatma yapılmıştır.

Madde 6'da değinildiği üzere; yapının, çevresiyle birlikte ele alınması önemsenmiş, çeşitli harita uygulamaları ile çevre düzenlemesi gerçekleştirilmiştir. Eski fotoğraflarından (Şekil 1) görüldüğü üzere, yapıldığı dönemde iki katlı müstakil evlerin çevrelediği yapı günümüzde çok katlı apartmanlar ile çevrelenmektedir. Bu anlamda özgün çevresini yitirmiş olan yapının, parsel tabanlı düzenlemesi kısıtlı bir çözümdür.

Venedik Tüzüğü'nün 7. maddesi anıtların herhangi bir parçasının başka bir yere taşınamayacağından bahsetmektedir. Taşhoran Kilisesi'nin restorasyonu sırasında mevcut tüm parçaları yerinde korunmuş, buna ek olarak müzede bulunduğu tespit edilen özgün parçalar da yapıdaki yerlerine yerleştirilmiştir.

Madde 8'de bahsi geçen anıtın tamamlayıcı öğelerinden hiçbirinin yeri değiştirilmemiştir.

9. maddede belirtildiği gibi yapıda günümüze gelen hiçbir özgün malzeme bozulmamış ve özgün yapı kütlesi değiştirilmemiştir. Binanın kuzeydoğusunda yapılmış olan ek bina için tamamen çağdaş yapı malzemesi kullanılmış olup özgün yapı ile gözle görülebilir bir fark oluşturulmuştur.

Madde 10'da belirtildiği gibi, kubbe yapımında geleneksel tekniklerin yetersiz kalacağı düşünülerek çağdaş malzeme ve teknik kullanılmıştır. Yapının restorasyonundaki bütünlemeler sırasında çoğunlukla çağdaş malzeme kullanılarak 12. maddede belirtilen malzemeler arası dönem farklılıkları vurgulanmıştır. 13. maddede vurgulandığı üzere anıtın ek binası hem yapıdan bağımsız hem de mimari algıyı bozmayacak bir cephede yerleştirilmiştir.

Genel hatlarıyla incelendiğinde, gerçekleştirilen restorasyon projesi ve uygulaması, Venedik Tüzüğü ile uyumlu bulunmuştur. Yapılan restorasyon ve binaya verilen işlev bu kültür varlığının yaşatılmasının ilk adımındır. Yapıya yüklenen işlevin sürekliliğinin sağlanması ve yapının kullanımı sırasında gereken bakım işlerinin yapılması, Malatya Taşhoran Kültür Merkezi olarak kullanılan binanın yaşaması için önem arz etmektedir.

* *Malatya Taşhoran Kilisesi'nin projeleri hazırlanırken Malatya Büyükşehir Belediyesi KUDEB'te birlikte çalıştığım Mimar Ruhan Ayık, Mimar Enes Özpolat ve Uzman Sanat Tarihçisi Fatih Bahçeci'ye teşekkürlerimi sunarım.*

Kaynakça

Açıkgöz, Ş. G. (2007). *Kayseri ve Çevresindeki 19. yy. Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Açıkgöz, Ş. G. ve Ahunbay, Z. (2008). 19. Yüzyıl Kayseri Kiliseleri İçin Koruma Önerileri, *İTÜ Dergisi/a*, (7), 2.

Ahunbay, Z. (2014). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, İstanbul: YEM Yayınları

Ahunbay, Z. (2021). *Kültür Mirasını Koruma İlke ve Teknikleri*, İstanbul: YEM Yayınları.

Alboyacıyan, A. (2020). *Malatya Ermenileri*, (Çev. Silvert Malhasyan), İstanbul: Aras Yayıncılık.

Bayar N. (2013). *Taşhoran Kilisesi Rölöve Raporu*, Malatya Büyükşehir Belediyesi KUDEB Arşivi.

Büyükmihçı, G. Kozlu, H. Kılıç, A. ve Karahan, S. (2015). Çepni Surp Sarkis Ermeni Kilisesi Restorasyon Çalışmaları, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (39), 42-66.

Demirtaş, F. (2020). Malatya Surp Yerrortutyun (Taşhoran Kilisesi) Restore Ediliyor. <http://www.malatyagezi.com/malatya-surp-yerrortutyun-tashoran-kilisesi-restore-ediliyor.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2021)

Erder, C. (2020). *Tarihi Çevre Algısı*, İstanbul: YEM Yayınları.

Halifeoğlu, S. H. (2016). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Bulunan Ermeni Kiliseleri Koruma ve Kullanım Durumları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.

Fakırbaba Dedeoğlu, E. (2019). Yeniden İşlevlendirilen Kilise Yapılarında İç Mekân Müdahalelerine Yönelik Analizler: Sivrihisar Ermeni Kilisesi Örneği, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 23, 77-103.

Karaton, M. (2014). Taşhoran Kilisesi Statik Raporu, Malatya Büyükşehir Belediyesi KUDEB Arşivi.

Malatya Büyükşehir Belediyesi, KUDEB Arşivi.

Malatya Valiliği (2014). *Malatya Kültür Envanteri*. Malatya: Ofis Matbaacılık.

Mildanoğlu, Z. (2020). Ermenice Basında 1893 Malatya Depremi. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/23551/ermenice-basinda-1893-malatya-depremi> (Erişim Tarihi: 17.05.2021).

Okuyucu Yılmaz, D. (2019). Erzincan'dan Tek Nefli İki Kilise: Değirmenliköy ve Yaylabası Kiliseleri, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 43, 234-247.

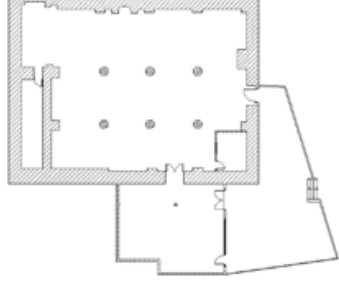

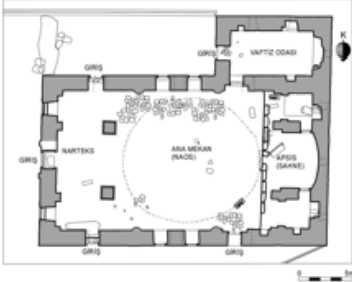

Roth, L.M. (2000). *Mimarlığın Öyküsü*, (Çev. Ergün Akça), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Turgut, S. (2019). Koruma Kavramının Yasal Yönetmelik Boyutları, *Kentsel ve Çevresel Koruma* (Ed. B. D. Sel), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 18-36.

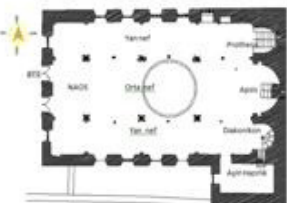
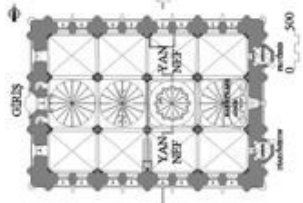
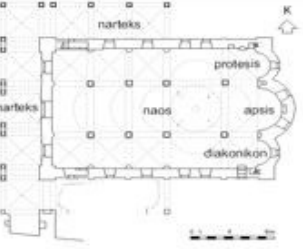
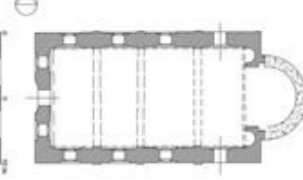
Venedik Tüzüğü, (1964). http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0243603001536681730.pdf (Erişim Tarihi: 26.10.2021).

Zakar, L. ve Eyüpgiller, K. K. (2020). *Mimari Restorasyon Koruma Teknik ve İlkeleri*, İstanbul: Ömür Matbaacılık.

Ekler

Kilisenin Adı	Planı	Fotoğraf
<u>Surp Asvadzadin,</u> (1631)	 <p>Plan: Malatya Valiliği (2014)</p>	 <p>Fotoğraf: Yavuz Alhan</p>
<u>Venk Şapeli</u> (1670)	 <p>Plan: Malatya Valiliği (2014)</p>	
<u>Taşhoran Kilisesi</u> (1893)	 <p>Plan: Malatya Valiliği (2014)</p>	

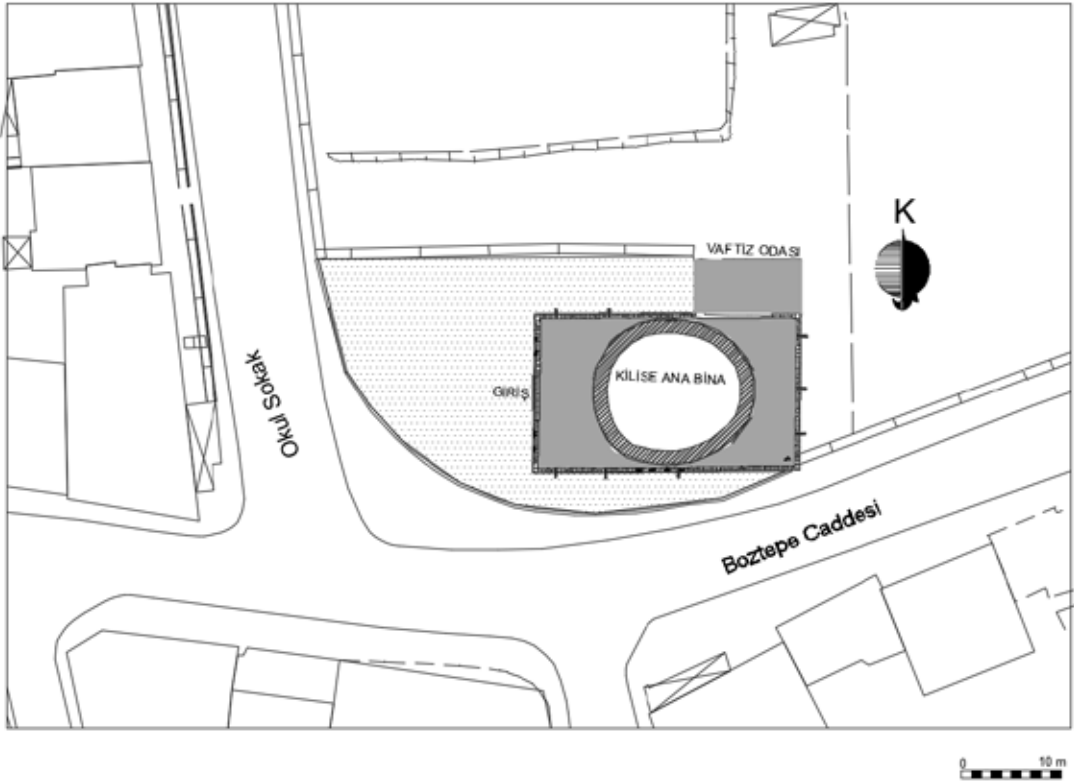
Tablo 1: Malatya Merkezde Bulunan Tescilli Ermeni Kiliseleri

Kilise planı	Adı	İli	Kaynak
	<u>Sivrihisar Surp Yerrortutyun Kilisesi</u>	Eskişehir	Dedeoğlu, 2019
	<u>Çepni Surp Sarkis Kilisesi</u>	Sivas	Büyükmişçi, 2015
	<u>Surp Bedros Kilisesi</u>	Gaziantep	Halifeoğlu, 2016
	Fırfırlı Kilise	Şanlıurfa	Halifeoğlu, 2016
	<u>Endürlük Ağia Triada Kilisesi</u>	Kayseri	Açıkgöz ve Ahunbay, 2008
	<u>Değirmenliköy Kilisesi</u>	Erzincan	Okuyucu Yılmaz (2019)

Tablo 2: Anadolu'da Bulunan Ermeni Kilisesi Planlarına Örnekler

Şekil 1: Taşhoran Kilisesi, 1969 öncesi (Demirtaş, 2020)

Şekil 2: Taşhoran Kilisesi, Vaziyet Planı, Rölöve, 2019 (Malatya KUDEB)

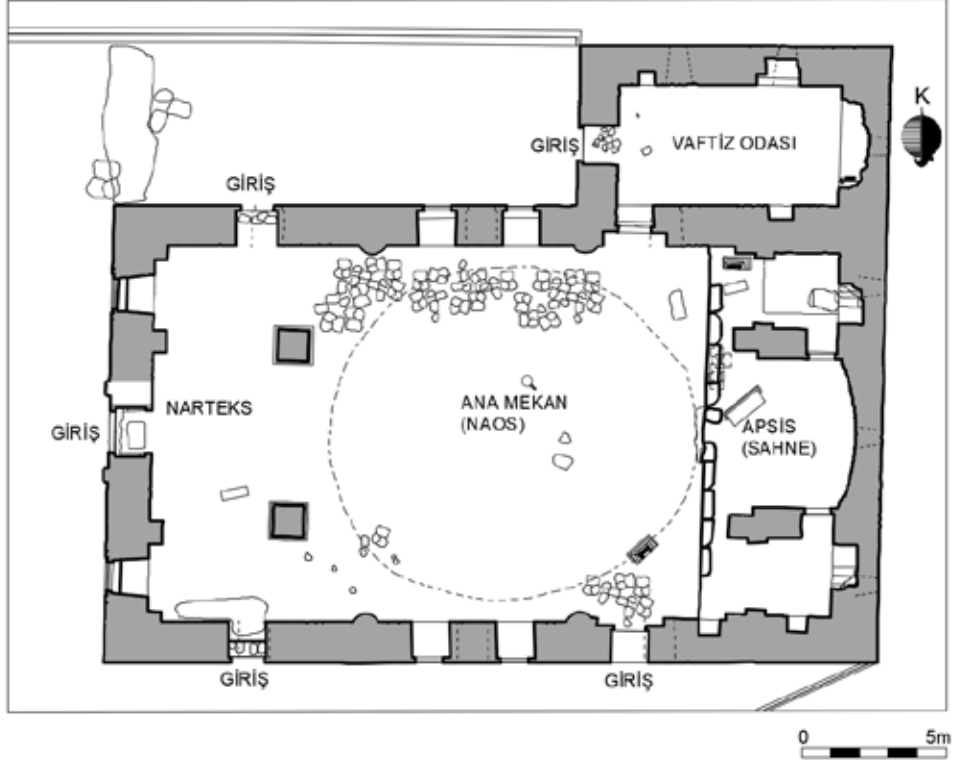
Şekil 3: Taşhoran Kilisesi, İç Mekân Taşıyıcılar, 2020

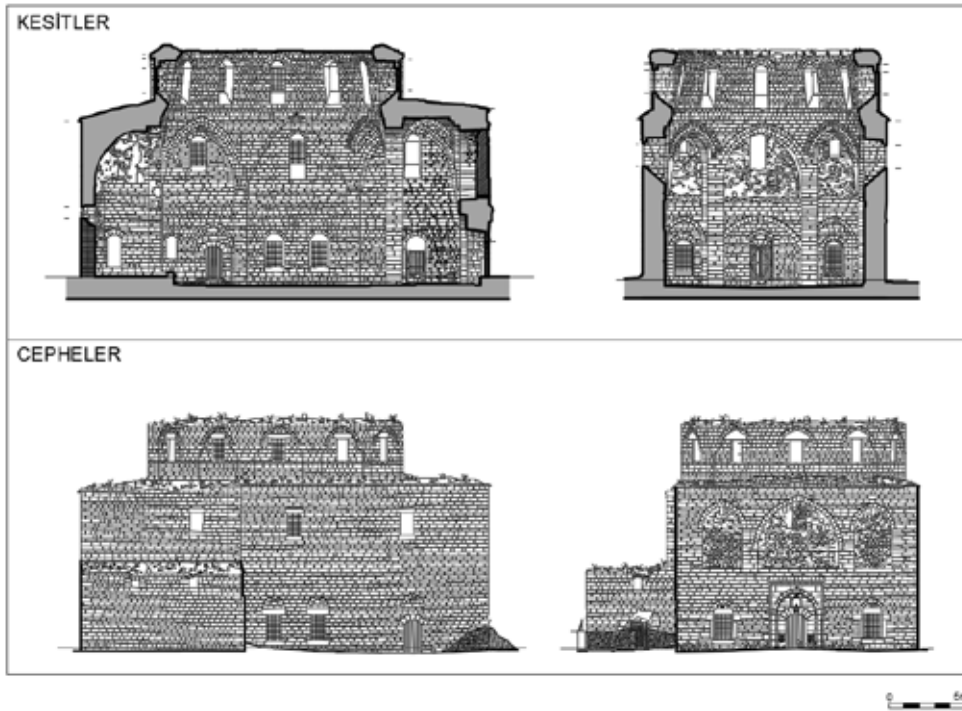
Şekil 4: Ana Kütle ve Vaftiz Odasının İlişkisi, 2021

Şekil 5: Taşhoran Kilisesi, Batı Cephesi, Restorasyon Sonrası 2020

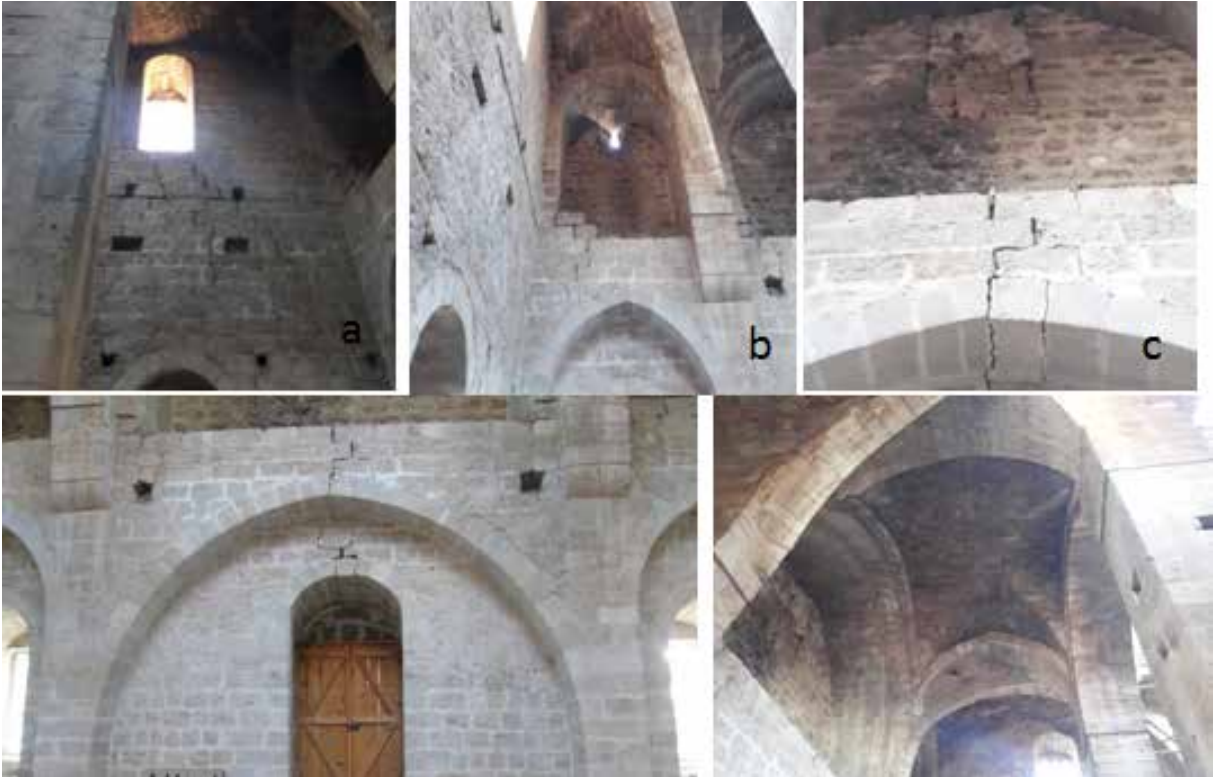
Şekil 6: Zemin Kat Planı, Rölöve, 2019

Şekil 7: Kesit ve Cephe Çizimleri, Rölöve, 2019

Şekil 8: Avludan Batı Cephesi, 2019

Şekil 9: İç Batı Cephede Oluşan Duvar Çatlağı, 2019

Şekil 10: Sahne, Bitkisel İşlemeli Taş Bloklar, 2019

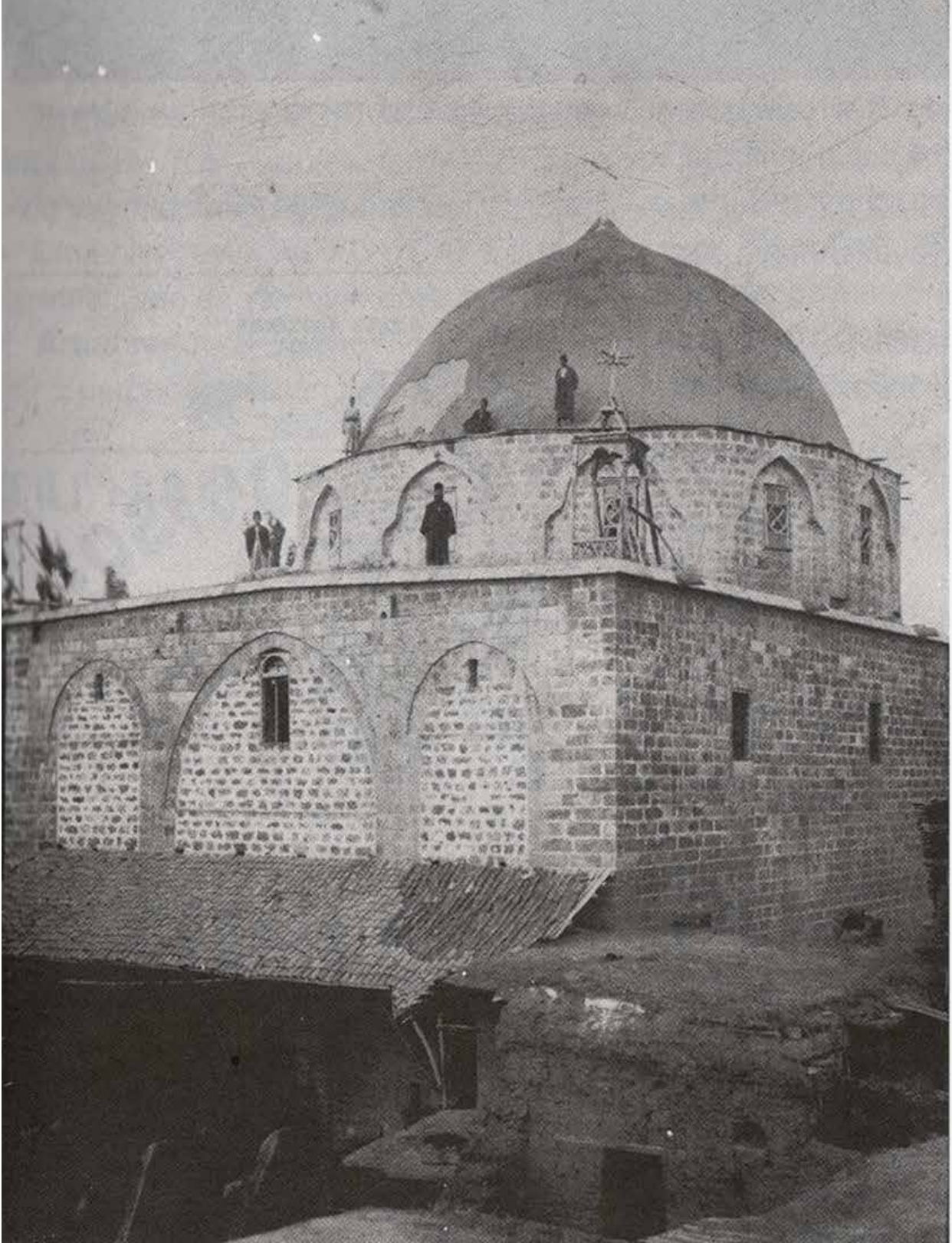
Şekil 11: Horan Bölümü Sıva Kalıntıları, 2019

Şekil 12: Vaftiz Odasına Geçiş, 2019

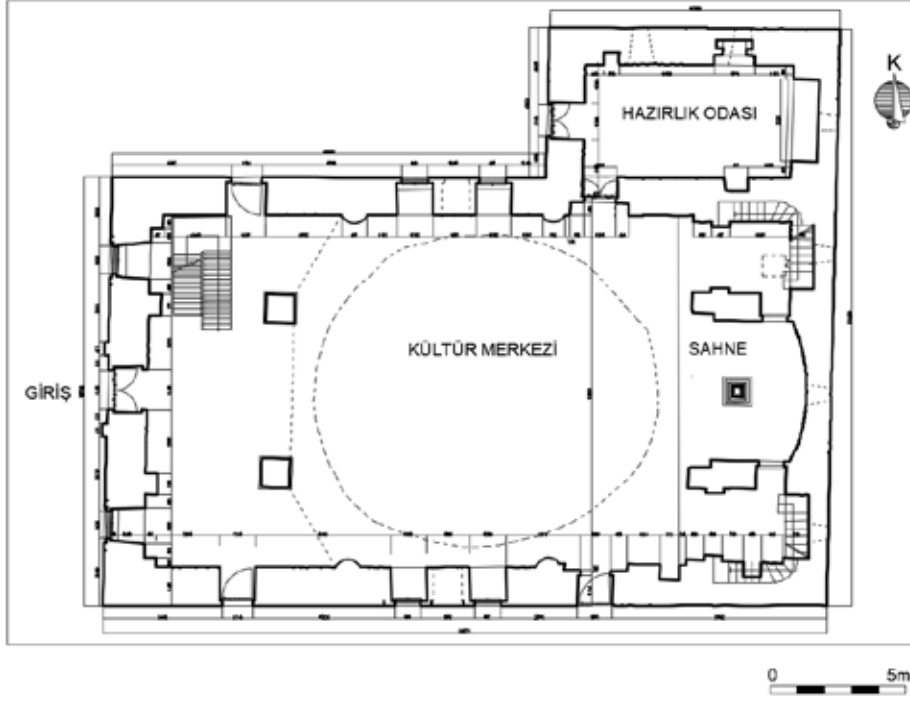
Şekil 13: Vaftiz Odası, 2019

Şekil 14: 2013 Yılına Ait Fotoğraf, (K. Özkaragöz Arşivi)

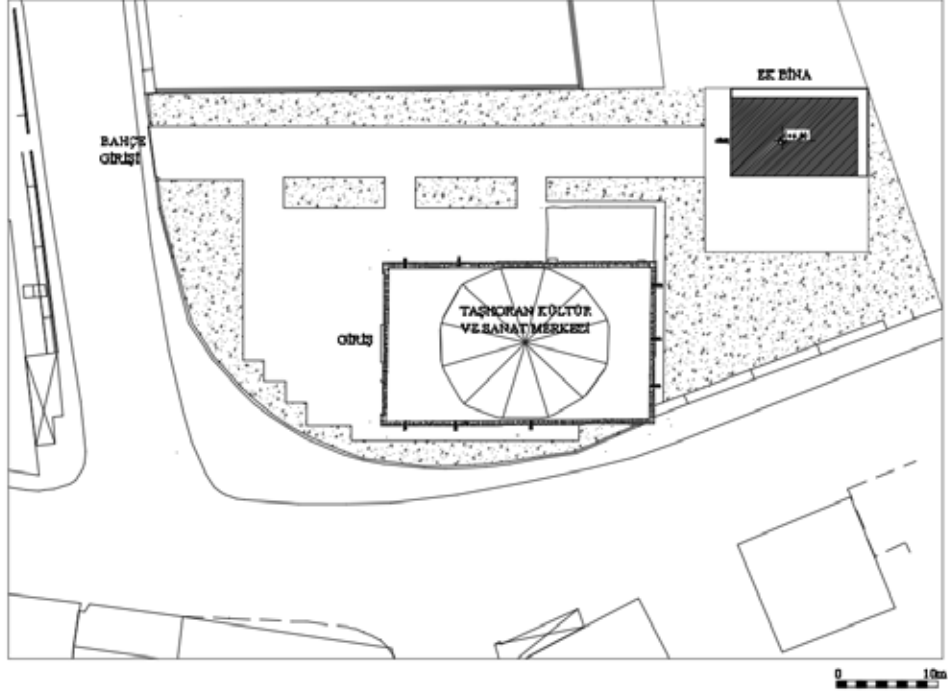
Şekil 15: Yıkılmış Olan Kubbenin İçten Fotoğrafi (Demirtaş, 2020)

Şekil 16: Zemin Kat Planı, Restorasyon, 2019

Şekil 17: Sahne Bölümü, Sunaklar, 2021

Şekil 18: Vaziyet Planı, Restorasyon,2019

Şekil 19-20: Taşhoran Kilisesi, Jet Grout Uygulamaları, 2020

Şekil 21: Restorasyon Sonrası, Asma Kat, 2021

Şekil 22: Restorasyon Sonrası, Dış Cephe Aydınlatması, 2021

Şekil 23: İbadet Amaçlı Kullanımı Sırasında Taşhoran Kilisesi, 2021 (K. Özkaragöz)